

„Et aiestat en Ongri' et en Franssa”

„És valék úgy Magyar-, mint Franciaországba”

PILISI GÓTIKA

II. ANDRÁS FRANCIA KAPCSOLATAI

PILISI GÓTIKA

**II. ANDRÁS
FRANCIA
KAPCSOLATAI**

PILISI GÓTIKA

II. ANDRÁS FRANCIA KAPCSOLATAI

A Ferenczy Múzeumban, Szentendrén megrendezett,
2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa

szerkesztette **BÁRÁNY ATTILA, BENKŐ ELEK, KÁRPÁTI ZOLTÁN**

DEBRECEN – SZENTENDRE 2016

MEMORIA HUNGARIAE 3

Sorozatszerkesztő BÁRÁNY ATTILA

A MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport kiadványa.

MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, LP2014–13/2014.

Kutatócsoport-vezető BÁRÁNY ATTILA • memhungunideb.hu

Felelős kiadó FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM, Szentendre • muzeumicentrum.hu

GULYÁS GÁBOR igazgató

Együttműködő partner MTA BTK RÉGÉSZETI INTÉZET • ri.btk.mta.hu

Könyvterv KELEMEN RICHÁRD • ke.net/kelemenrichard

ISBN 978 963 508 837 9

ISSN 2498 7794

© 2016, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport

© Bárány Attila © Benkő Elek © Györkös Attila © Kiss Gergely © Novák Ádám

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorozható és nem terjeszthető.

Printed in Hungary

Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Tartalomjegyzék

7	Előszó – Gulyás Gábor
11	III. Béla (1172–1196) nyugati kapcsolatai – Bárány Attila
12	II. András, az európai uralkodó – Bárány Attila
17	Magyar főpapok a „párizsi egyetemen” (Studium Parisiense) és a magyar királyi kancellária – Kiss Gergely
25	Francia származású főpapok II. András uralkodása idején – Kiss Gergely
39	Főpapi pecsétek II. András korában – Novák Ádám
47	II. András pecsétjei – Novák Ádám
53	A keresztes hadjárat és a Latin Császárság – Bárány Attila
63	Jolánta királyné és a Courtenay-familia – Bárány Attila
71	Courtenay Róbert Magyarországon (1220–1221) – Bárány Attila
77	Anjou Izabella magyar királynéi pecsétjei – Novák Ádám
81	A középkori pecsétek 3D modellezéséről – Novák Ádám
83	A ciszterci rend – Györkös Attila, Benkő Elek
87	A ciszterci rend a középkori Magyarországon. A pilisi monostor – Györkös Attila, Bárány Attila, Novák Ádám
99	A pilisi monostor alapítása és építéstörténete – Benkő Elek
113	Temetkezések a középkori pilisi apátságban – Benkő Elek
123	A pilisi lovagi sír a káptalanteremben – Bárány Attila – Benkő Elek
133	A pilisi ciszterci monostor könyvtárának régészeti maradványai – Benkő Elek
141	Összefoglalás
147	Bibliográfia

Gulyás Gábor

Előszó

Nem régóta, mindössze Giorgio Vasari híres könyvének megjelenésétől kezdve nevezzük az úgynevezett „érett középkor” művészetét gótikának. A *goticó*, azaz a *barbár* megjelölés sokáig pejoratív volt, mint ahogyan a „sötét” középkorról is jóideig lesajnáló módon volt szokás nyilatkozni. Jellemző, hogy széles körben képes volt hatást elérni egy olyan teória, amely szerint a 7., a 8. és a 9. századot a történészek csak utólag iktatták be a történetírásba, valójában nem is voltak ilyen századok ... A német Heriberg Illig: *Kitalált középkor* című, magyarul tizenöt évvel ezelőtt kiadott könyve abból indult ki, hogy mivel XIII. Gergely pápa 1582-es naptárreformja hibás volt, három évszázadot kénytelenek voltak beleírni a történelembe. Ezt a feltételezést sokan, sokféleképpen támadták – de minden kétséget kizáróan cáfolni csak egyetlen diszciplína tudta: a régészet. A fennmaradt és előkerült tárgyi emlékek egyértelműen bizonyítják Illig állításának képtelenségét.

Nincsenek „jelentéktelen” korok: a középkor ugyanolyan izgalmas és fontos időszak az emberi történelemnek, mint az antikvitás és az újkor. Ugyanakkor a művészi értékei kevésbé ismertek, ami főként a reneszánszsal útjára indult új művészeti korszakparadigmáknak köszönhető. A nyugati művészet története azóta az antikvitással kezdődik, amelynek a világát a középkor kétségkívül nagyon kevésbé örökölte tovább. Ebben semmi különös nincs: minden új korszak az előző tagadásaként, nem pedig folytatásaként tételezi magát.

Miközben a magyar államalapítást követő évszázadok történelmünk legsikeresebb időszakai közé tartoznak, a kulturális örökségben ez nagyon kevésbé jelenik meg. Gótika Magyarországon? Olyan domináns módon, ahogyan Franciaországban vagy Angliában, mifelénk nem volt. Ráadásul a ciszterciek által épített templomok jelentős része a török hódoltság alatt megsemmisült. A visegrádi vár, a Mátyás-templom vagy a kassai dóm világviszonylatban is figyelemre méltó épület, a Kolozsvári-tesztvérek Sárkányölő György-szobra, a lőcsei szárnyasoltár és a győri Szent László herma is jelentős, született néhány európai szintű miniatúra (leginkább a Képes Krónikába), de ezeken túl alig valami ... A kései értelmezőnek könnyen

az lehet az érzése, mintha a gótika mifelénk csak mutatóban jelent volna meg. Ez hamis lát-
szat. Ahogyan hatalompolitikai szempontból a középkori magyar királyság Európa jelentős
tényezője volt, úgy a korabeli magyar „magaskultúra” is szinkronban volt a nyugati telje-
sítményekkel. Azt, hogy ez miképpen jelent meg a mindennapokban, legplasztikusabb
módon a régészet képes felmutatni. Egy régészeti kiállítás ambíciója aligha lehet más, mint
hogy ezt ne csupán a szakmai érdeklődőknek tegye meg, hanem az úgynevezett művelt
nagyközönségnek is. A *Pilisi gótika* című kiállítás egy egész világot rekonstruál – látványos
módon, de az előkerült tárgyi emlékek kiállításával hitelesítve. A kövek mögött felsej-
lik egy gondolkodásmód, amely egyszerre volt földhöz ragadt és égbe törő, egyszerre épí-
tett a személyes élményekre és a transzcendenciára. Ez utóbbit az égbolt fölött vélte megta-
lálni: emberalakot formáló szobrai jórészt fölfelé néznek s az épületek is a magasba törnek.
Legnagyobb témája mégis – Isten és a hit enigmáján túl – a *halál* volt. Azt hiszem, soha nem
volt olyan meghatározó része a kultúrának a halállal való számvetés, mint a középkorban.
A kiállítás ezt a gondolkodásmódot is megidézi, amikor a tárlat lehangsúlyosabb helyére
egy sír rekonstrukcióját helyezi. Ki fektetett ott? Hogy került oda? Igazi középkori rejtély,
amit – Umberto Eco *A rózsza neve* című remekműve óta tudjuk – rettentő nehéz felfejteni.
Itt fikciók is vannak, nem csupán tények, mint a szigorú tudományban – ezért is lehet külö-
nösen érdekes a látogatók többségének.

A Pilis mindig is izgalmas hely volt – sötét titkok, legendák, emlékezetes történetek kötőd-
nek hozzá. A kiállítás egy olyan időszak titkait idézi meg, amelyről nagyon keveset tudunk.
Mindemellett ez a szó szoros értelmében hiánypótló, jelentős vállalkozás – régészet, történet-
tudomány és művészet találkozása a kiállítótérben – arra is lehetőséget ad, hogy a múlthoz
való, folyton változó viszonyunkat aktuálisan tisztázzuk a magunk számára. Hogy a középkort
ne „sötétnek”, hanem izgalmasnak lássuk.

1 Izabella királyné díszített kezdőbetűje (iniciáléja) egy 1290. szeptember 6. előtt kiadott, Veszprémben őrzött okleveléről (Alsóörs, tárnokai földjét adományozza el Móríc ispánnak, aki fogsága idején hűen szolgált.) VÉFL Veszprémi székeskáptalan magánlevéltára, Oklevelek. Alsóörs Nr. 7.; DF 200 718. HO IV. n. 51.; Zsoldos, RAD n. 242.

Novák Ádám

Anjou Izabella magyar királynéi pecsétjei

Anjou Izabella (1261/64–1304) Anjou Károly nápolyi király és Beatrix provençe-i grófnő leányként látta meg a világot Nápolyban. 1270-ben jegyezték el IV. László magyar királlyal (1272–1290) és Magyarországra hozták, ahol még abban az évben László felesége lett. Eredeti nevét a magyar udvarban a magyarosabb Erzsébetre cserélte fel. Házassága szerencsétlen és boldogtalan volt. 1286–87-ben férje a margitszigeti kolostorban tartotta fogva, ahonnan Lodomér esztergomi érsek (1279–1297/98) közbenjárására engedte szabadon. Ezek után László, megbánást színlelve, ígéretet tett az egyházi főméltóságoknak, hogy a jövőben teljesíteni fogja házastársi kötelezettségeit, s igyekezni fog áttéríteni a kunokat a keresztény vallásra, ám szöszegést követett el, s tovább folytatta

léha és erkölcstelen életmódját kun származású szeretőjével. Férje halála után Izabella Esztergomban maradt, és csak 1300-ban hagyta el az országot, amikor unokaöccse, Károly Róbert Anjou herceg mint trónkövetelő lépett fel III. Andrással szemben. Többé nem ment férjhez, s gyermekei sem születtek. Nápolyba tért vissza, ahol domonkos apáca lett. A nápolyi San Pietro-monoostorban temették el. ¹

Királynéként legkevesebb 93 db oklevélet adott ki, mely közül csupán 50 maradt fenn eredetiben. Ezek közül azonban csak 18 db hordoz pecsétet illetve annak töredékét. Az alacsony szám ellenére pecsétjeit – az Árpád-korhoz képest – jól ismerjük, és pecsétváltásainak megközelítő dátumait

2 Izabella királyné első pecsétjének elő- és hátlapjának töredékei, 1275. október 6. után. MNL OL DL 921. Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 165.

is meg tudjuk adni. E szerint Izabella legalább két különböző kettőspecsétet vésetett, a másodikat pedig kétszer módosította, hitelesítő jegyekkel látta el. Mindkettőnek átmérője megközelítőleg 80 mm. Az 1274–1276 között használt első csupán töredékeiből ismerjük, így körirata is rejtve maradt az utókor előtt. A pecsétképet Bodor Imre művészettörténész írta le. Előlap: oszlopos padszerű párnázott trónon ülő királyné, kinyújtott jobbában jogar, mellére hajtott baljában országalma látható. Hátlap: vonalakkal díszített kettőskereszt. Szárainak találkozásánál négyszirmú virág, a száraz között egy-egy kis virág. Alul a kereszt jobb oldalán ugyancsak négyszirmú virág. (Bodor, 2001.) **2**

Ennek utolsó példánya 1276. november 27-ről ismert, és még 1276-ból maradt fenn a második vésett első lenyomata. Így bizonyon állíthatjuk, hogy még december 31. előtt készült el vele az ötvös. Ennek ép példánya, és több töredéke is ránk maradt. Több esetben a pecsétnyomónak csak egyik elő- illetve hátoldalát használták váltakoztatva rányomott pecsét előállítására. (Takács, 2012) Leírását Takács Imre nyomán adhatjuk meg:

Az előoldalon a trónuson ülő királyné képe látható. Lábához helyezett jobb kezében liliomos végű jogar van. Bal karját behajlítva, köpenyének zsinórját érintve tartja. Fején liliomos korona emelkedik, alóla vállig érő, hosszú haj bomlik ki. Ruházata földig érő tunika, ujjatlan felsőruha és köpeny, amelynek anyaga a lábak előtt élesen tört, V alakú redőkhöz rendeződik. A hosszú, pad

alakú trónus homlokzatát oszlopokon álló, csúcsíves árkádsor tagolja. A háttámla magas, egyenesen záródó, mindkét végén liliomos alakú oromdísz emelkedik, felületét liliomos rombuszmuštra tölti ki. A trónus előtt konzolkén kiképzett, szögletes számoly fekszik. Gyöngysorkeretbe foglalt majuszculás körirata:

+ ELISABET DEI : GRACIA : REGINA : HUNGARIE. (Bodor, 2001.) **3**

A hátoldalon a belső felületet a körirattól elkülönítő gyöngysorhoz a belső oldalon vékony vonallal képzett, fonódó ívsor csatlakozik. Belül hármas levélpártából kinövő, *crux gemmata* típusú kettős kereszt. A kereszt tövéhez kétoldalt, a levélpártából kinövő, vékonyabb gallyacskákra szétváló, kilevelesedő ágak kapcsolódnak. A keresztet gyöngydrót utánzó szegély keretezi, lapján kereszt alakú formák váltakoznak pontokként ábrázolt gyöngyökkel a szárvégek sarkainál és a száraz átmetsződéseinél átlós irányú liliomokkal kiegészítve. Majuszculás köriratát kettős gyöngysor határolja, a belső gyöngysor mentén a pecsétmező felé apró virágokból álló díszítés fut körbe: + S[IGILLVM] ELISABET FILIE : CARVLI : ILLVSTRIS : REGIS CILIE

A pecsét 1282-ből fennmaradt példányán az előlapi pecsétmezőben a királyné bal oldalán egyenlőszárú kereszt alakú megkülönböztető jelet találunk, amely az 1284. évben a kereszt fölül helyezett apró csillaggal egészült ki. (Bodor, 2001.) **4**

II. András (1205–1235) volt az első a dinasztia történetében, aki feltűnően gyakran kényserült váltani királyi uralmi jelképeit, az önmagában is hatalommal felruházott királyi pecsétet. Korábban a 12. században II. Géza és III. István esetében az előző uralkodó pecsétnyomóját új felirattal ellátva tovább használta a törvényes utód. Az első pecsétváltást II. András korában a királyné halálával végződő, 1213-as összeesküvés, a másodikat az 1220-as években végbement politikai változások indokolhatták. Belpolitikai instabilitás járulhatott hozzá, hogy IV. László már hat alkalommal váltott pecsétet. Első pecsétváltása közel egybeesik Izabella 1276-os módosításával. Így talán nem lehet véletlen, hogy mindkét vésetet ugyanazon ötvös keze munkájának tekintik a szakirodalom.

Izabella második pecsétjének hátoldalán megjelenített, leveles ágakkal kiegészített kettős keresztet a *crux vivifica* és a *crux gemmata* típusú keresztábrázolás egyesítésének első magyarországi emléke. A királynéi pecsét kompozíciójának és stílusának utánzására majd III. András feleségének, Fenenna királynénak (1290–1295) kettős pecsétjén kerül sor. A hol muštrában díszítményként, hol kiegészítő jelként feltűnő liliom az Anjou címerrepresentáció első képviselője Magyarországon. A királyné származására utaló szövegformula, bár nem előzmény nélküli a magyar udvarban, mégis kijelenthetjük: tulajdonosa számára fontossággal bírt annak feltüntetése. (Takács, 2012)

3 Izabella királyné második pecsétjének elő- és hátlapja, 1278. október 28. Archiv mesta Košice, Archivum Secretum Garadna K-2. MNL OL DF 269 474. (Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 175.)

4 Izabella második pecsétjének megkülönböztető jelzései 1284-ből. MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Neo-regestrata acta, 1504–3.; DL 1179. Okl. kiad. Zsoldos, RAD, n. 223.

IRODALOM

BODOR, 2001. • NOVÁK Ádám: Izabella (Erzsébet) királyné pecsétjeiről. *Turul* 87 (2014) 109–111. • TAKÁCS, 2012. • ZSOLDOS, 2005.